

Część II

NAUCZANIE DZIECI UPOŚLEDZONYCH I GŁUCHYCH

ALICJA RAKOWSKA

Stopień opanowania systemu fonetyczno-fonologicznego przez uczniów kl. I—III szkoły specjalnej dla lekko upośledzonych umysłowo

Prawie siedemdziesiąt lat temu znakomity polski fonetyk Tytus Benni zwracał już uwagę na zróżnicowanie wymowy uwarunkowane rozmaitymi czynnikami i stwierdzał:

„u tej samej jednostki obserwujemy wahania:
inaczej bywa w rozmowie codziennej, inaczej
w wykładzie lub kazaniu, inaczej przy szyb-
szej, inaczej przy wolnej mowie”¹.

Należy pamiętać, że mieszkańcy naszego kraju posługują się różnymi odmianami języka, w zależności od miejsca zamieszkania, wykształcenia, przynależności do grup społecznych czy zawodowych. Można więc mówić o różnych normach języka polskiego.

W bogatej literaturze naukowej poświęconej mowie dziecka zagadnienie wymowy nie zostało jeszcze w pełni opracowane. Zainteresowanie dźwiękową mową dziecka koncentruje się głównie na najwcześniejszym okresie jego rozwoju, tj. okresie niemowlęcym i poniemowlęcym, na zagadnieniu rozwoju umiejętności artykulacyjnych.

System fonologiczny dziecka - zdaniem M. Zarębiny - z początkiem trzeciego roku życia tylko w niewielu

---

¹ T. Benni, *Fonetyka opisowa języka polskiego*, Wrocław 1959, s. 44.

szczegółach będzie się różnił od systemu dorosłych:

„Różni się więc ten system od systemu fonologicznego otoczenia brakiem dystynkcji ustne: nosowe w zakresie samogłosek, a w zakresie spółgłosek brakiem dystynkcji zębowe /szczelinowe i zwartoszczelinowe/: dźwiękowe /szczelinowe i zwartoszczelinowe/"².

Dziecko 3-letnie³ winno wymawiać wszystkie samogłoski tak ustne, jak i nosowe /a, o, e, u, i, y, ɔ, ɛ/, wszystkie spółgłoski wargowe: twarde i miękkie /b, b', p, p', m, m'/, wargowo-zębowe: twarde i miękkie /f, f', v, v'/, środkowojęzykowe /ś, ź, ć, ź, ń/, tylnojęzykowe zwarte: twarde i miękkie /k, k', g, g'/ oraz szczelinową x; z przedniojęzykowo-zębowych dziecko wymawia spółgłoski: t, d, półotwartą n, przedniojęzykowo-dźwiękowe: l, l', a także półsamogłoski: ɥ, ɰ. Sporadycznie pojawiają się głoski przedniojęzykowo-zębowe: s, c, ʒ i przedniojęzykowo-dźwiękowe: ʃ, ʒ, ʧ, ʤ.

Wymowa dziecka 4-letniego będzie się różniła pod względem dźwiękowym od wymowy trzylatka. Utrwalają się już spółgłoski: s, z, c, ʒ, pojawia się głoska: r, utrwalają się spółgłoski: ʃ, ʒ, ʧ, ʤ.

W wieku 5 - 6 lat dziecko zdobywa umiejętność wymawiania wszystkich głosek języka polskiego.

Dość dużo jest prac poświęconych wymowie dzieci szkolnych, nieco mniej przedszkolnych. Wśród badaczy tego problemu należy wymienić B. Dylewskiego /1934/, który na bogatym materiale przedstawia wady mowy i głosu dzieci wileńskich, C. Szczerbową (1937/8) przedstawiającą wady mowy dzieci z Poznania, F. Czecha /1959/

---

² M. Zarębina, Kształtowanie się systemu językowego dziecka, Wrocław 1959, s. 44.

³ Podaję za: L. Kaczmarek, Nasze dziecko uczy się mowy, Lublin 1977, s. 58.

omawiającego wady mowy dzieci z Raciborza, czy M. Dame-
la /1959/ - dzieci lubelskich. Badaniem rozwoju wymowy
dzieci przedszkolnych zajmowały się: T. Bartkowska
/1968/ i H. Mystkowska /1959/.

Według badań Czecha i Demela 29 % dzieci klas niż-
szych nie posiada poprawnej wymowy. Największą liczbę
notowanych przypadków wadliwej artykulacji /niemal po-
łowę/ stanowi błędna reprodukcja głosek zębowych
i dziąsłowych.

W literaturze spotkać można różne kryteria podzia-
łu zaburzeń mowy dzieci. Wynika to z faktu, iż przyczy-
ny tych zaburzeń i patomechanizmy odkrywano w miarę po-
stępu medycyny, neurologii, psychologii i do chwili
obecnej nie zdołano jeszcze całkowicie wyjaśnić cało-
kształtu przyczyn różnych objawowo zaburzeń mowy.

Poszczególne zaburzenia mowy mogą być defektem
izolowanym, mogą też współwystępować z innymi zaburze-
niami rozwojowymi /taką sytuację spotykamy np. w upo-
śledzeniu umysłowym i w głuchocie/.

Niewiele jest publikacji, w których przedstawione
są zaburzenia mowy w upośledzeniu umysłowym, choć po-
wszechnie znane są fakty, że u dzieci upośledzonych umy-
słowo często występują zaburzenia mowy, oraz - że pro-
cent wad mowy wzrasta, gdy obniża się iloraz intelligen-
cji.

A. Szuniewicz /1967/, która przebadła 1685 uc-
niów dziesięciu warszawskich szkół specjalnych dla upo-
śledzonych umysłowo stwierdziła, że wady wymowy dzieci
upośledzonych umysłowo mają inne zabarwienie niż te sa-
me wady u dzieci normalnych: są bardziej złożone i na-
warstwione. Autorka nazywa je „zespołem wad”. Stwierdza
również, iż ilość dzieci z wadami wymowy w warszawskich
szkołach specjalnych waha się w granicach od 32 do 53 %
ogólnej liczby uczniów; najwięcej dzieci z wadami wymo-
wy spotyka się w klasach pierwszych /od 75 do 94 %/.

Najczęściej u dzieci upośledzonych umysłowo występują - zdaniem wymienionej badaczki - następujące rodzaje wad: mowa bezdźwięczna, mowa nosowa, rotacyzm, seplenienie, bełkot.

Zaburzenia mowy u dzieci upośledzonych umysłowo stały się przedmiotem badań angielskiej autorki Margaret Fawcus /1969/, która zwraca uwagę, że upośledzenie umysłowe nie jest bezpośrednią przyczyną zaburzeń mowy, chociaż łączy się z obniżeniem zdolności językowych. Mogą istnieć różne podłoża zaburzeń mowy, które nie mają związku z upośledzeniem umysłowym; może również ten sam czynnik etiologiczny powodować upośledzenie umysłowe i zaburzenia mowy. Autorka uważa, że dziecko upośledzone umysłowo, które ma równocześnie zaburzoną mowę, winno stać się przedmiotem większego zainteresowania logopedów oraz - że należy dokładniej zbadać możliwości rehabilitacji mowy w upośledzeniu umysłowym.

Zaburzeniami mowy występującymi u dzieci głębiej upośledzonych umysłowo zajmował się T. Gałkowski /1972/ uważając, że kształcenie porozumienia słownego u dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym i znacznym jest jedną z ważnych metod reahbilitacji tych dzieci. Gałkowski zwraca uwagę, że - choć brak szczegółowych opracowań zawierających opis najbardziej typowych zaburzeń mowy u osób upośledzonych umysłowo, najczęściej spotykamy u nich zaburzenia artykulacji i głosu. Stwierdza też, że postawy rodziców wobec dzieci upośledzonych umysłowo poważnie wpływają na pozytywne lub negatywne prognozy ogólnego rozwoju dziecka, w tym i jego mowy. Szczególnie cenne są - zaproponowane przez Gałkowskiego - zasady postępowania logopedycznego w zaprogramowanych ćwiczeniach rehabilitacyjnych.

Na temat mowy dzieci upośledzonych umysłowo wypowiedzieli się też pedagodzy. Niestety, najczęściej spotykamy szereg uogólnionych sformułowań o tym, że dzieci

upośledzone umysłowo w porównaniu z dziećmi normalnymi mają gorzej opanowaną mowę, gorszą artykulację, ubogi słownik, źle budują zdania, a w mowie ich często spotykamy agramatyzmy.

K. Kirejczyk /1964/ stwierdza, że dzieci upośledzone umysłowo mają gorzej opanowaną mowę w porównaniu z dziećmi normalnymi zarówno pod względem ilości używanych wyrazów, jak i właściwego ich rozumienia. Uważa, że najczęściej spotykanymi wadami mowy dzieci upośledzonych umysłowo są: złe wymawianie głosek /seplenienie, łożanie, reranie/, bełkotanie i często jakanie oraz zdarzają się zaburzenia afatyczne, agnostyczne, apraktyczne: niemożność mówienia przy dobrym słyszeniu, brak rozumienia treści mowy przy dobrym funkcjonowaniu słuchu. Kirejczyk zwraca uwagę na fakt, że dzieci upośledzone umysłowo nie rozumieją słów oznaczających pojęcia oderwane, nie umieją się nimi posługiwać i dlatego nie potrafią poprawnie wyrazić tego, co czują i myślą.

Wydane w ostatnim dziesięcioleciu poradniki metodyczne dla nauczycieli języka polskiego w szkołach podstawowych specjalnych zajmują się mową dzieci lekko upośledzonych umysłowo w sposób ogólny, proponując przede wszystkim różnego rodzaju ćwiczenia rozwijające mówienie.

S. Królowa i J. Malendowicz /1976/ uważają, że „w porównaniu z dzieckiem normalnym mowa artykułowana u dziecka upośledzonego umysłowo w stopniu lekkim pojawia się o 2 do 3 lat później: między 3 a 4 rokiem życia. W toku rozwoju często podlega zaburzeniom w postaci różnych wad”⁴.

Autorki powtarzają pogląd wielu nauczycieli, że najczę-

---

⁴ S. Królowa, J. Malendowicz, Nauczanie języka polskiego w kl. 3 i 4 szkoły podstawowej specjalnej, Warszawa 1976, s. 9.

ściej występują u dzieci upośledzonych umysłowo zaburzenia artykulacyjne.

L. Frydrychowska /1977/ zwraca uwagę, że zakres słownictwa dzieci lekko upośledzonych jest o wiele mniejszy od zakresu normalnych, zwłaszcza znaczne są „braki w zakresie słów oznaczających pojęcia abstrakcyjne, stosunki i związki, cechy ilościowe, czasowe i przestrzenne. Niektóre dzieci mają trudności w wypowiedaniu wyrazów wielosylabowych. Precyzyjne, logiczne związki wyrażone w formach deklinacyjnych, koniugacyjnych i w konstrukcjach zdań są dla nich niedostępne”⁵.

Wymienione opinie i stwierdzenia na temat języka dzieci upośledzonych umysłowo są w znacznej mierze oparte na wnioskowaniu teoretycznym i przygodnej obserwacji pedagogicznej.

Celem podjętych przeze mnie badań było uzyskanie m.in. odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu wymowa dzieci upośledzonych umysłowo jest różna od wymowy dzieci normalnie rozwiniętych.

Badania wymowy dzieci przeprowadzać można w różny sposób, np. można badać dziecko w trakcie swobodnej rozmowy, recytacji wiersza, nazywania całow dobranych przedmiotów lub obrazków, powtarzania wyrazów, które zawierają trudne głoski, powtarzania dźwięków, sylab i połączeń sylabowych nie mających znaczenia, powtarzania wyrazów i zdań.

W podjętej pracy przyjęto, iż badanie formy dźwiękowej wypowiedzi uzyskanej w trakcie swobodnej rozmowy nie ograniczonej tematem, pozwoli uzyskać najpełniejszy

---

⁵ L. Frydrychowska, Nauczanie języka polskiego w klasach 5 - 8 szkoły podstawowej specjalnej, Warszawa 1977, s. 23.

obraz umiejętności artykulacyjnych dzieci upośledzonych umysłowo. Podstawową metodą badań formy dźwiękowej wypowiedzi dzieci lekko upośledzonych umysłowo była analiza tekstu zapisanego na taśmie magnetofonowej.

Aby otrzymać środowiskowo zróżnicowany materiał językowy, badania przeprowadzone zostały na terenie szkół podstawowych specjalnych wielkomiejskich, miejskich i wiejskich. Z trzech szkół specjalnych wybrano do badań językowych 18 dzieci upośledzonych umysłowo, po dwoje z klasy I, II i III; wiek dzieci wahał się od 7 - 12 lat.

Projektowany dobór losowy uczniów okazał się nieprzydatny ze względu na to, że zwłaszcza klasy pierwsze są nieliczne, a niektórzy uczniowie upośledzeni umysłowo w stopniu umiarkowanym przebywają w nich na tzw. okresie próby.

Przyjmując założenie, iż badane dzieci winny mieć opanowaną mowę w stopniu gwarantującym możliwość prowadzenia badań, wybór ich konsultowany był z wychowawcami poszczególnych klas. Na kryterium doboru składały się trzy zasadnicze elementy:

1. rozpoznanie upośledzenia umysłowego w stopniu lekkim,
2. uczęszczanie do kl. I, II, III szkoły specjalnej,
3. wypowiadanie się w rozmaitych konkretnych okolicznościach na różne tematy.

W sumie uzyskano materiał językowy obejmujący ponad 30 tysięcy słów.

Próbki języka mówionego badanych dzieci dostarczyły do charakterystyki systemu fonetyczno-fonologicznego materiału zróżnicowanego ilościowo i jakościowo.

Przedmiotem analizy tekstów wypowiedzianych przez dzieci były wybrane zagadnienia z zakresu wokalizmu

i konsonantyzmu, głównie zaś sposoby realizacji określonych fonemów.

Z wokalizmu zasługuje na uwagę wymowa samogłosek nosowych. U szcściorga dzieci /troje z klasy I i troje z klasy II/ stwierdzono brak w systemie samogłoskowym samogłosek nosowych *o* i *ę*. Głoski te należą do dźwięków i fonemów pojawiających się stosunkowo późno w języku dziecka, jednak brak opozycji samogłoski ustne: nosowe u uczniów klasy I i II jest poważnym opóźnieniem językowym.

Ze względu na istniejącą w języku polskim tendencję do zaniku nosowości w niektórych pozycjach, zmieniającą się wartość ustną nosówek, siłę rezonansu nosowego i sposób jego realizacji, nie można występującego u dzieci mieszania samogłosek ustnych i nosowych traktować jako zaburzenia. Nawet wymowa tej samej osoby /w normie intelektualnej/ może wykazywać duże wahania w realizacji tej samej samogłoski nosowej występującej w tym samym kontekście wyrazowym. Nadto w całej Polsce samogłoski nosowe są w tej chwili przemieszane, a na terenie Sądeckizyny, gdzie m.in. prowadzono badania, sytuacja jest bardzo skomplikowana.

Wzajemne zastępstwo samogłosek ustnych i nosowych ma swój odpowiednik w wymowie nosówek w każdej pozycji /w tym przed szczelinową i w wygłosie/ jako grupa bifonematyczna lub jako samogłoski ustnej. Dostosowanie własnego systemu samogłoskowego do systemu polszczyzny mówionej sprawia widoczną trudność dzieciom upośledzonym umysłowo.

W mowie badanych dzieci wystąpiły samogłoski pochylone, które są cechą gwar. Przykłady ścięzionego *e* wymienianego jako *i* lub *y* zarejestrowano u dziesięciorga dzieci. Na przykład: śnik „śnieg”, zimak´i „ziemniaki”, tyś „też”, scylo „strzela”.

Pochylone *g* wystąpiło u ośmiu uczniów i było wy-

mawiane jako o np. ptok' i „ptaki”, mo „ma”, na pńoku „na pniaku”.

Wymowę samogłoski o jako u można było spotkać u trzech uczniów, np. sum „są”, suuńko „słonko”.

Powszechny wzrost oświaty na wsi i stałe kontakty z językiem literackim sprzyjają zacieraniu się odrębności gwar w stosunku do języka ogólnonarodowego, co zaobserwować można także na przykładzie języka, którym posługiwały się badane dzieci.

Interesującym zagadnieniem jest realizacja spółgłosek szczególnie w pozycji interwokalicznej, w tym substytucje w obrębie fonemów. Tylko u jednego dziecka stwierdzono niewłaściwą artykulację głosek š, č. Była to artykulacja zmiękczonego szeregu dźwięcznego /x_upčički, pšikryu/.

W dwóch przypadkach spotkano stałą substytucję w obrębie płynnych. Dzieci, u których wystąpiła substytucja g przez inną głoskę istniejącą już w systemie fonologicznym, zastępowały ją głównie głoską l, rzadziej u np. sostla, blat, mlus, do uoboty.

U czternaściorga badanych /ze wszystkich środowisk i klas/ wystąpiło pomieszanie szeregów: zębowego, dźwięcznego i środkowojęzykowego.

U trojga dzieci występują względnie stałe substytucje w zakresie sposobu artykulacji zwłaszcza głosek zębowych i dźwięcznych. Jedno z nich nie ma w swoim systemie spółgłoskowym głosek: s, z, c, ž, š, ž, č, ž, ž, ž - wszystkie zastępuje środkowojęzykowymi bezdźwięcznymi: ś, ć. Dwojgu brakuje w systemie szeregu dźwięcznego, który zastępują głoskami zębowymi: s, z, c, ž.

U sześciorga dzieci stwierdzono przewagę głosek bezdźwięcznych, które były substytutami dźwięcznych. I tak szczelinowe v zastępowała głoska f np. fota, do fuika, v zastępowało f np. naplaf'a, paf'iyem se. Fonemy dźwięczne zwarte zastępowały głoski bezdźwięczne: p za-

miast b, np. pyuem, pio, p zamiast b'np. pauy, ue -
lauem śe, t zamiast d, np. tom, tax, k zamiast g np.
oklonta, karnuśek. Jeden uczeń klasy pierwszej nie miał
w swym systemie językowym ani jednej spółgłoski
dźwięcznej.

U dziewięciorga dzieci wystąpiło pomieszanie pala-
talnych z niepalatalnymi np. suonce, muotkem. Najczę-
ściej spółgłoski miękkie realizowane były jako twarde.

W mowie dzieci lekko upośledzonych umysłowo często
występują zmiany fonetyczne w budowie wyrazu. U wszyst-
kich badanych stwierdzono wyraźną skłonność do uprasz-
czania grup spółgłoskowych. Najczęściej upraszczane gru-
py to: trz, drz, szcz, rwsz.

Normalnym zjawiskiem jest, występujące u dzieci, za-
nikanie ostatniej spółgłoski, jeżeli wyraz kończy się
na grupę spółgłoskową taką jak: -st - śc, - kt, - źc, -
- tr, - dż, - kż, - zż.

U wszystkich dzieci pojawiają się braki w nagło-
sie i śródgłosie wyrazu. Najczęściej opuszczanymi gło-
skami są dźwięki: g, d, x, m, n, l, r, u, t, v. Na przy-
kład na f'ile „na chwilę”, geś „gdzieś”, zecynka
„dziewczynka”, fśyisko „wszystko”, guone „głodne”, ganu-
śki „garnuszki”, akura „akurat”, zao „zając”, śćeliue,
„ścielien”.

Upodobnienia /asymilacje/ fonetyczne polegające na
częściowym lub pełnym dostosowaniu artykulacji danej
głoski do artykulacji głosek sąsiednich następują naj-
częściej u wszystkich dzieci upośledzonych umysłowo we-
dług takich samych zasad, jakie występują we współcze-
snym języku polskim, chociaż są też asymilacje na od-
ległość; upodobnienia pod względem dźwięczności spół-
głosek sąsiadujących oraz upodobnienia pod względem
miejsca artykulacji. Spotykamy upodobnienia całkowite
na odległość np. okurary, palasol, kororowy. Są to na
ogół upodobnienia wsteczne.

U dwojga badanych wystąpiły dysymilacje. Są to pojedyncze gwarowe formy typu: kcau „chciał”, kśesny „chrzestny”.

U dwojga dzieci pojawiły się rzadkie przykłady anaptyksy, np. o iteryće „o literce”, živik „dźwig”.

Również u dwojga dzieci sporadycznie wystąpiły metatezy, np. rolnetke „lornetkę”, aral „alarm”.

Oprócz tego u dwojga badanych stwierdzono pojedyncze przykłady opuszczania sylab w wyrazie na skutek niestarannej wymowy, np. f teviziji „w telewizji”, dvaśća „dwadzieścia” a u jednego chłopca zacinięcie się typu: pptaki, xxleba.

Liczbowe zestawienie zaburzeń mowy przedstawia się następująco⁶:

A. Niewłaściwe artykulacje	10
w tym:	
osobliwa artykulacja dziąsłowych	1
ściśnione samogłoski	10
B. Substytucje fonemowe	14
w tym:	
w obrębie płynnych	2
w obrębie dźwięcznych	6
w obrębie palatalności	9
pomieszanie trzech szeregów	14
pomieszanie samogłosek ustnych i nosowych	6
C. Zmiany fonetyczne w budowie wyrazu	18
w tym:	
asymilacje	18
dysymilacje	2
uproszczenia grup spółgłoskowych	18
anaptyksa	2

---

⁶ Por. M. Zarębina, Rozbicie systemu językowego w afazji, Wrocław 1973, s. 59.

braki w nagłosie, śródgłosie lub wygłosie	18
metateza	2
D. Inne zmiany dotyczące sylaby i wyrazu	3
w tym:	
opuszczanie sylab w wyrazie	2
zacinanie się	1

Na podstawie uzyskanych wyników można powiedzieć, że rozwój systemu językowego dzieci lekko upośledzonych umysłowo jest znacznie opóźniony. Wprawdzie zaburzenia dominujące - takie jak: upraszczanie grup spółgłoskowych, braki w nagłosie, śródgłosie i wygłosie, asymilacje, mieszanie trzech szeregów - znajdziemy w każdym opracowaniu języka dziecka, ale dziecka znacznie młodsze- go od badanych.

Należy zaznaczyć, iż nie ma wyraźnej różnicy w ilości niewłaściwych artykulacji między trzema badanymi środowiskami. Większa liczba ścieśnionych samogłosek w mowie dzieci pochodzących ze wsi jest zjawiskiem naturalnym, uwarunkowanym środowiskowo.

Stosunkowo więcej zaburzeń fonetycznych w budowie wyrazów i substancji fonemowych wystąpiło u dzieci z klasy I i II niż u uczniów klasy III, co świadczy o tym, iż na rozwój i utrwalanie systemu fonetyczno-fonologicznego dzieci nie miały wpływ wywiera praca szkoły.

BIBLIOGRAFIA

- B a r t k o w s k a T . , Rozwój mowy dziecka przed-
szkolnego jako wynik oddziaływań wychowawczych ro-
dziny i przedszkola, Warszawa 1968.
- B e n n i T . , Fonetyka opisowa języka polskiego,
Wrocław 1959.
- C z e c h F . , Wady wymowy u dzieci kl. I, „Życie

Szkoły" 1959, nr 3.

- D e m e l M . , Kilka liczb i uwag dotyczących mowy i głosu dzieci szkolnych, „Życie Szkoły" 1959, nr 2.
- D y l e w s k i B . , Wady mowy i głosu w szkołach wileńskich i walka z temi cierpieniami na terenie Wilna, „Wychowanie Fizyczne" R. XV, 1934, nr 1-2.
- F a w c u s M . , Zaburzenia mowy w niedorozwoju umysłowym i ich leczenie, [w:] Clarce A.M., Clarce A.D.B., Upośledzenie umysłowe, Warszawa 1969.
- F r y d r y c h o w s k a L . , Nauczanie języka polskiego w klasach 5-8 szkoły podstawowej specjalnej, Warszawa 1977.
- G a ł k o w s k i T . , Dzieci specjalnej troski, Warszawa 1972.
- K a c z m a r e k L . , Nasze dziecko uczy się mowy, Lublin 1977.
- K i r e j c z y k K . , Nauczanie dzieci o obniżonej sprawności umysłowej, Warszawa 1964.
- K r ó l o w a S . , M a l e n d o w i c z J . , Nauczanie języka polskiego w kl. 3 i 4 szkoły podstawowej specjalnej, Warszawa 1976.
- M y s t k o w s k a H . , Kształcenie wymowy dzieci w przedszkolu, Warszawa 1959.
- S z c z e r b a C . , Najpospolitsze wady wymowy u najmłodszej dziatwy szkół powszechnych, „Praca Szkolna" R. XVI, 1937/8, nr 1/5
- Próba badań wad wymowy dzieci upośledzonych umysłowo w warszawskich szkołach specjalnych, „Logopedia" 1967, nr 7.
- Z a r ę b i n a M . , Kształtowanie się systemu językowego dziecka, Wrocław 1965.
- Z a r ę b i n a M . , Rozbicie systemu językowego w afazji, Wrocław 1973.